

Қазақ тіліндегі тіл дамуының соңғы жылдардағы динамикасы

Тіл — адам баласының ғана емес, ұлттың, халықтың, қоғамның болмысын көрсететін құбылыс. Адамзаттық құндылықтар қатарында тіл ғылымнан да, мәдениет пен өнерден де бұрын аталады. Ғылым да, мәдениет те, өнер де, материалдық игіліктер де, саясат та тілдің қатысуымен жасалады. Тілдің адамның жан-дүниесіне өлшеусіз әсер ете алатын құдіреті саяси тетік ретінде ертеден-ак пайдаланылған.

XIX ғасырдың аяғында жүргізген сынақ бойынша Қазақстанда жергілікті ұлт үлесі — 81,1% болған. Яғни Қазақстанда ол кезде біртекті тілдік орта болған. Бұл тілдік ахуалмен Ресей билеушілері де санасуға мәжбүр болған. Қазақ даласында қызмет атқарған губернаторлар мен оның төңірегіндегілер тілмаштар ұстаған. Қазақша білу қазақ даласында қызмет атқаратын патша чиновниктеріне қойылатын қатаң талаптар қатарына жатқызылған.

XIX ғасырдың II жартысындағы тілдік ахуал, яғни жергілікті ұлт өкілдерінің 81,1% болуы және біртекті тілдік ортаның болуы патша әкімшілігі үшін екі тілде (орысша, қазақша) газет шығару және сол газеттерді («Дала уәлаятының газеті, 'Түркістан уәлаятының газеті) қаржыландырып тұру қажеттілігін туғызды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ тілі өзінің қоғамдық әлеуметтік қызметін толық атқарған. Сол жылдары қазақ даласында болған орыс ғалымы Г.Н. Потанин былай деп жазады: «Бар жерде қырғыз тілін ғана естисіз — жол шетінде жантайып, әңгіме соғып жатқан қазақтар да, стансада өткінші шенеуніктің ат-арбасының маңында әбігерге түскен ат айдаушылар да сол тілде сойлейді.

Кейде, тіпті сотта да солай әр кезеңде әр түрлі болды. Қазақ тіліне мемлекеттік дәреже беру туралы мәселе кеңес өкіметі жылдарында бірнеше рет көтерілді. 1920 жылы Қазақ АССР-і кеңестерінің бірінші құрылтай съезінде республикадағы әр ұлт барлық мекемелер мен мектептерде ана тілін қолдануда тең құқылы деген шешім қабылданды. 1924 жылы қабылданған Қазақстанның 1-ші Конституциясы бойынша қазақ және орыс тілдері республика мемлекеттік тіл болып табылады. 1938 және 1978 жылдары қабылданған Қазақстан Конституцияларында мемлекеттік тіл жайында ашып еш нәрсе айтылмаған.

1989 жылы қабылданған Қазақ ССР-інің Тіл туралы заңында, одан кейін Қазақстан Республикасының 1993 және 1995 жылдарда қабылданған жаңа Конституциясында қазақ тілі — Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып бекітілді. Тіл заңында қазақ тілі мемлекеттік қамқорлыққа алынатыны атап көрсетілді. 1920ж. және одан кейінгі кезеңде қазақ тіліне деген көзқарас төменде екі топқа топталып беріліп отырған әр кезеңде қабылданған құжаттар да анық байқалады. Іс қағаздарына ендіру жөніндегі Орталық Комиссияның аппаратын қазақ тілін білетін қызметкерлермен жасақтау жөніндегі ұсынысы.

Қазақ АССР ХКК-нің 1924 жылғы 23 сәуірдегі өлкелік мекемелерді қазақ тіліндегі жазу машинкасымен қамтамасыз ету жөніндегі өкімі.

Қазақ АССР Еңбек Халық комиссариатының 1924 жылғы 21 июльдегі «Қазақ тілінде іс қағаздарын жүргізуді енгізуге байланысты қызметкерлерді жұмыстан босату және оларды қазақ тілінде сөйлеп жаза алатын қызметкерлермен алмастырудың тәртібі жөнінде қаулысы.

Республиканың барлық аймақтарында таралуы, қоғамдық өмірдің әр алуан саласында қызмет стуі және әр түрлі қопалық қызметінің болуы, сондай-ақ қазақ тілінің құрылым жүйесі жетілген, лексика-фразеологиялық қоры аса бай, ежелден келе жатқан жазба және ауызша дәстүрі бар ұлттық тілдердің бірі ретіндегі ішкі тілдік факторлардың болуы қазақ тілінің мемлекет тіл ретінде қызмет етуге мүмкіндік береді. Қазақ тілі, өзге де тілдер тәрізді, жалпы адамзаттық құндылық).

XVIII ғасырдағы қазақ даласында қолданылған ресми іс қағаздарының тілі бұл кезеңдегі ресми іс қағаздарына казак хандарының, сұлтандарының, батырларының, тархандарының, старшиналарының патшаға және орыс әкімшілік орындарына жазған хаттары жатады- Бұлардың бірқатары Қазақстан тарихына, қазақ-орыс қатынастарына, қазақ хандықтарының тарихы, сол кезеңдегі саяси құрылыс туралы т.б. жинақтарда жарияланды. Бұл ресми іс қағаздары сол түркілік сөз, қазір біз оны жарлық түрінде қолданамыз. Ал әмір ярлуқ сөзі хан, сұлтандар тарапынан берілетін жарлық мағынасында қолданылған. Мұндағы әмір — араб сөзі. Фарман сөзінің қолданылуы қазіргі бұйрық сөзінің қолданылу аясымен сәйкес келеді.

Халық, ел, көпшілік мағынасын білдіру үшін жамоғат, йурт, халық, қара халық, ел сөздері қолданылған. Бұл жердегі йурт сөзі белгілі бір этникалық территориялық тұтастық ретінде біріккен топ мағынасын беретін термин сөз ретінде жұмсалған. Себебі, құжаттарда қырғыз-қазақ йурты, Россия йурты, Орал пуртындағы башқуртлар, кулли йуртымыздың жамагатлпһі, дарында орыс создерінің қолданыла бастауы. Мысалы, генерал сөзі аударылмай генерал, жанарал, гинерал түрінде қолданылған. Кашиер сөзі қауа.іср, қуаіср түрінде ксздеседі.

Іс қағаздарында жиі куздесетін орыс сөздері қатарына старишна. господин, губернатор, псиковник, граф, пристав, команда сөздерін жатқызуға болады.

Грамматикалық ерекшеліктері. XVIII ғасырдағы ресми іс қағаздар тілінде тек зат, құбылыс атаулары ғана емес сын есім, етістік, ұсау сөздер де араб-парсы сөздерімен берілген.

Сол кездегі білік иесін білдіретін хан сөзіне қарама-қарсы әлеуметтік топ қара, қараша, қараша халық атауларымен берілген. Ақ сүйек сөзіне антоним ретінде қара сөзі қолданылған. XVIII ғасырда қазақ жерінде құл, күң ұстау, қолға түскен әскери тұтқындарды құл есебінде сату бар болғандықтан құл, күң сөздері өздерінің номинативті мағынасында қолданылған.

Экономикалық жағынан тәуелді топтарды білдіретін атауларға кедей, жарлы, байғұс сөздері жатады. Қазір біз байкүс

- синонимі ретінде қолдансақ.

1716 жылғы 13 қыркүйек. Қайып хан елшілерінің қазақтардын Ресеймен тату түру тілегі туралы мәлімдемесі.

1718 жылғы 10 желтоқсан. Қайып ханның жоңғарларға қарсы бірлесіп аттану үшін әскер жіберу туралы өтініш жасап император І Петрге жазған хатынан және де ұлы мәртебелі патша Сізден өтінемін, Сіздің жауыңыз қоңтайшыға аттанғым келеді және қазір одан басқа ешкіммен соғысқым жоқ. Ал егер, ұлы мәртебелі Сіз, өмір берсеңіз, бізге рұқсат етсеңіз, Сіз өзіңіз оған, қарсы және бізге көмек етіп әскери адамдар жіберуге нұсқау және ол әскери адамдардың қандай уақытта.Қайсақ ордасы жазық казактарына, башкурттарға, қалмақтарға және Ресейдің барлық бодандарына дұшпандық ишбуыл жасамапды және оларға залал келтірмейді, олармен тату-тәтті турады.

VIII ғасырдағы ресми қағаздар стилінің өзіндік ерекшеліктері және лексикасы.

XVIII ғасырда қазақ даласында қолданлығы ресми іс-қағаздар стилінің өзіндік ерекшеліктері сол кездегі жазбалар тілінің лексика-фразеологиялық құрамынан, грамматикалық тәсілдерінен, синтаксистік құрылымынан, орфографиясынан көреді. Бұл кезеңдегі ресми іс қағаздардың түрлі лауазымды адамдарды, әкімдер, әкімдерді дәріптейтін тұрақты эпитеттердің қолдануы шарт болды. Тұрақты эпитеттерді қолдану сол кездегі қазақ даласының ресми іс қағаздар тіліне ғана емес, Орта Азиядағы басқа да түркі халықтарына да тән еді.